

AKTIVITA SUBJEKTU A DEJINY

(Kritika zastaraného chápania spoločenských zákonitostí)

VLASTA ČERNÍKOVÁ

Téma o spoločenských zákonitostiach akosi nepatrí do okruhu problémov filozofie človeka, ktorý sa už viac-menej vytvoril v tomto povedomí konzumentov filozofických úvah; myslím si však, že sa treba o nej zmeniť práve z hľadiska typického pre roz-mýšľanie o vzťahu človeka a sveta.

Kritická analýza spoločenského procesu a jestvujúcej skutočnosti je oblasť, ktorú tradične — a právom, považujeme za najvlastnejší problémový stred akéhokoľvek marxistického myslenia. A predsa je to práve tento okruh, v ktorom sa stretávame s tradičným učebnicovým prístupom k výkladu marxistickej filozofie, typickým naj-výraznejšími vulgarizáciami, ústupom od zjavného zmyslu pôvodných textov a tým, že si celé okruhy problémov a ich riešenie navzájom logicky protirečia.

Nehľadiac na to, že sa obec profesionálnych filozofov už roky snaží uviesť veci na pravú mieru, stretávame sa vo vedomí verejnosti ešte často s veľkým množstvom pred-stáv o marxizme, ktoré majú s jeho teóriou spoločný iba zvuk názvu. Stotožnenie učebnice s učením vedie potom k tomu, že sa za „skutočných zástancov marxizmu-leninizmu“ vydávajú často tí, ktorí poznajú iba staré učebnice, — aj to z „druhej ruky“. Na druhej strane sa vytvárajú kritické postoje, ktoré si všimajú iba tú podobu marxizmu, do akej sa skonštituoval v bežnom povedomí v minulých rokoch a stotožňujú obsah zaprášenej brožúry so zmyslom teórie.

Nebudeme sa tu široko zaoberať pôvodom a významom týchto deformácií. Jestvuje o tom u nás aj inde množstvo solídnej literatúry, i keď problém nie je ešte ani z histo-rického ani z teoretického hľadiska doriešený.

Výklad akéhokoľvek textu a ešte k tomu v školskom prostredí má celý rad úskalí: snaha o autentické vysvetlenie je poznamenaná subjektívnymi predstavami a zámermi interpretá. Didaktické potreby vyžadujú členenie a systém výkladu, ako aj prispôbenie jeho úrovne pripravenosti načúvajúcich atď. I keď si odmyslíme nečestné zámery a zložité spoločenské pomery, ktoré mimoriadne ovplyvňujú práve spoločenskovednú oblasť teórie, netreba veľa, aby sa ten, kto sa chce pridržiavať zmyslu diela nedostal do otrockej závislosti na jeho litere, — a autentičnosť sa mení na talmudizmus. Ešte menšia vzdialenosť je od pokusu o pedagogický únosný, systematický výklad problému k stotožneniu učebnicovej schémy s pravou podstatou myšlienky.

Nechcem tým ospravedlňovať nesústavnosť a neurovnanosť vlastného výkladu. Systematické a pritom neumŕtvujúce vysvetlenie živjej myšlienky, interpretácia ktorej je ešte k tomu značne závislá na spoločenských podmienkach a objektívnych možnostiach ich analýzy, je nesmierne obťažná záležitosť.

V marxizme sa oddávna používajú termíny „subjektívny“ a „objektívny“ činiteľ či faktor vo vývine spoločnosti. „Subjektívnou“ sa pritom zvyčajne rozumie tá oblasť spoločenského života, ktorá je priamo závislá na vedomom úsilí jednotlivcov, skupín

a tried (názory, formy spoločenského vedomia, politické, náboženské etc. organizácie). „Objektívne“ činitele sú tie, ktoré jestvujú „nezávisle od vôle a vedomia ľudí“ (spôsob výroby — výrobné sily a výrobné vzťahy, prírodné podmienky, zdedený politický systém, etc.). Ak chce však toto delenie vystupovať s pozícií marxizmu, ráta prirodzene so zložitým vzájomným vzťahom subjektívneho a objektívneho činiteľa. V tomto vzťahu hrá rozhodujúcu úlohu objektívny faktor, ktorý diktuje povahu spoločenských zákonitostí; subjektívny činiteľ môže v rozhodujúcom okamihu pomôcť objektívnej tendencii, aby prejavila svoju silu, — za predpokladu, že ju pozná a vie vedecky predvídať smer jej ďalšieho vývinu. Táto koncepcia potrebuje nesmierne veľký priestor k tomu, aby vysvetlila vzájomný vzťah objektívnej podmienenosti existencie a vývoja človeka a spoločnosti, — a ľudskej subjektivity.

Je to výrazne gnozeologické a navyiac nazeravé poňatie vzťahu spoločenského bytia a vedomia, kde vedomie „registre“, „odráža“, „poznáva“ a „rozpitváva“ skutočnosť, ale nemá možnosti povahu tejto skutočnosti formovať. Ľudská aktívna činnosť hrá v tejto teórii podružnú úlohu nositeľa objektívnej nevyhnutnosti, kategória práce sa stáva čistou záležitosťou ekonómie a stráca svoj filozofický význam, dejiny sú obrovský stroj s vlastným programom a ľudia sú iba materiál, z ktorého sa robia dejiny. Vedomie, postoje, motivácie ľudských činov, systém uznávaných morálnych, politických atď. hodnôt sú iba viac či menej pravdivým, alebo viac či menej prekrúteným obrazom objektívneho stavu vecí. Šance sú výlučne iba na strane hospodárskeho a politického pokroku. Sily regresu akokoľvek sa zdajú mocné, sú odsúdené na zánik. Človek, jednotlivec, osobnosť je iba bodom v súvzťažnostiach spoločenskej štruktúry a je zameniteľný ako unifikovaná súčiastka. Od povahy jednotlivcov, skupín, význačných osobností, vžitých názorov a tradícií sa „podstata“ spoločenskej štruktúry nemení. Mení sa iba vonkajšia forma jej prejavu.

Treba, pravda, povedať, že táto schéma sa skutočne opiera ako o mnohé zistené ekonomické, historické a sociologické fakty, tak aj o úryvky z textov klasikov marxizmu. Navyiac nie je výlučnou doménou marxizmu, ale môžeme sledovať jej stopy i v súčasných západných sociálnych teóriách. Zdalo by sa, že na nej marxizmus má zotrvať, keby... keby, na druhej strane, nebolo teórie revolúcie.

Marxova a Leninova teória revolúcie sa opiera o serióznou analýzu podmienok revolúcie, aké boli v ich čase, ale vychádza z predpokladu, že:

a) ani jedna spoločenská mocenská skupina či vládnúca trieda nevzdáva sa dobrovoľne a z vlastnej iniciatívy svojich pozícií, nech sa jej vládne akokoľvek ťažko;

b) úspešná revolúcia môže teda byť iba výsledkom dlhodobého organizovaného a disciplinovaného úsilia nás;

c) takzvané spoločenské sily a zdanlivo mimoludské zákony a tendencie sú iba od cudzenou podobou aktívnej činnosti spoločenských tried a skupín;

d) k zmene pomerov treba vyspelú revolučnú triedu a revolučnú organizáciu tejto triedy na vysokej úrovni;

e) veľa v úspechu revolúcie závisí od ideológie, úrovne a povahy revolučnej organizácie, od teoretickej vyspelosti a charakterových vlastností jej vodcov;

f) socialistická spoločnosť nevyrastá z revolúcie v hotovej podobe, ale že ju treba zámerne a cielavedome vytvoriť, atď.

Teória revolúcie vyrástla priamo z pôvodného marxistického poňatia spoločenskej „nevyhnutnosti“ ako vývojovej tendencie, ako zákonitosti, ktorá vzniká z aktívnej činnosti ľudí a je zákonitosťou tejto činnosti. Aktívna činnosť človeka, ako sme už povedali v minulej konzultácii, je nielen prispôsobovanie sa objektívnym podmienkam či rešpektovanie reality, ale i cielavedomá, zámerná tvorba novej skutočnosti, v ktorej

spoločenské pomery, zdedené od minulých generácií, tvoria rámec, materiál ako i pre-
kážky pre túto činnosť.

V stalinskom poňatí marxizmu môžeme sledovať zásadný logický spor medzi poňatím
spoločenskej zákonitosti, objektívnej nevyhnutnosti ako sily, ktorá pôsobí nad ľuďmi
a mimo nich, ktorá je od nich nezávislá ako existencia planéty Venuše, — a teóriou
revolúcie, ktorá vysoko hodnotí význam subjektívneho činiteľa. V stalinskej podobe
ide daná kontradikcia dokonca tak ďaleko, že považuje jemnú názorovú odlišnosť vo
vnútri revolučného hnutia za rovnako nebezpečnú ako priamy protirevolučný čin. Na
jednej strane sa výrazne preceňuje význam okolností a pomorov pre úspech revoluč-
ného hnutia a na druhej strane sa absolutizuje názorový rozdiel ako príčina jeho
neúspechu.

Ľudia sa v tomto poňatí menia na „nositeľov“ spoločenských zákonitostí a vzťahov
a ako takí sú dôsledne a jednosmerne determinovaní svojím prostredím. Iba výnimočne
môžu vyjsť za rámec svojej triedy či skupiny a zmeniť svoje postoje. Trieda a organi-
zácia revolucionárov tu vystupuje nie ako zložitý a diferencovaný spoločenský útvar,
živá skupina konkrétnych ľudí, ktorí sa môžu mylíť a musia sa neprestajne učiť zo
svojich omylov (ako zdôrazňoval Lenin), ale ako automatický nositeľ pokroku, pred-
stavitel vývoja, ktorý má permanentku do najvyšších sfér teoretického myslenia a
ktorého interpretácia skutočnosti je jedine správna a možná.

Tak prichádzame k veľmi zaujímavému posunu hodnôt: trieda a organizácia revolu-
cionárov, ktorá má skutočné objektívne predpoklady (postavenie v spôsobe výroby
a v spoločnosti a z neho vyplývajúce postoje a možné organizačné formy, ako to
ukázal Marx) byť predvojom pokrokových síl spoločnosti, — stáva sa v tejto teórii ich
autoriatickým, monopolným nositeľom, u ktorého sa nedajú predpokladať žiadne zá-
važné zmeny v postojoch či deformácie ideálov.

Od analýzy a hodnotenia objektívneho stavu veci a z neho vyplývajúcich záverov,
ako ich urobil Marx (pre svoju dobu, prirodzene), prechádza stalinská koncepcia vo
filozofickej oblasti k úplnému subjektivismu, ktorý starostlivo vyberá citáty a „aplikuje“
ich na dávno zmenené podmienky a ktorý zdôvodňuje subjektivistickú koncepciu vý-
lučného práva skupiny ľudí na pravdu tým, že sú „nositeľmi“ objektívnych zákonitostí
a „reprezentantmi“ objektívneho pokroku.

Uviedla som v značne zjednodušenej (pre názornosť) podobe jeden typ záverov,
do ktorého vyúsťuje striktné delenie spoločnosti a ľudskej existencie na metafyzicky
pospájané objektívne a subjektívne činitele. Tento typ analýzy však nebol až natoľko
sterilný, ako sa javí z predchádzajúceho popisu. V lepšom prípade prišiel k niektorým
zaujímavým záverom, na ktoré nadviazala ako súčasná marxistická filozofia človeka,
tak analýzy súčasného stavu spoločnosti, a ktoré potom viedli k rozumnej negácii tohto
jednostranne analytického spôsobu uvažovania.

Predovšetkým sa v pokusoch o podrobnú analýzu vzájomného pôsobenia subjektívneho
a objektívneho faktora prišlo na to, že striktné delenie spoločenských javov v priestore
a čase na subjektívnu a objektívnu sféru nie je možné. Ďalej, že pre skutočné pochopenie
dynamiky spoločenského vývoja súvzťažnosti spoločenských štruktúr a miesta človeka
v spoločnosti nestačia ako „pomocné vedy“ pre filozofiu a sociológiu iba ekonómia a
história, ale že sem patrí i psychológia, etika, prírodovedecká antropológia, psychiatria,
dejiny umenia a estetika, jednoducho — že človeka možno pochopiť buď v celku,
vo všetkých jeho stránkach a sférach činnosti, — alebo vôbec nič nepochopíť. Že úloha
tzv. subjektívneho činiteľa vzrastá v spoločnosti spolu s tým, ako vzrastajú materiálne
a duchovné prostriedky na ovládnutie prírodného a spoločenského prostredia. Že človek
nie je unifikovaná súčiastka a i keď je racionálne pochopiteľný, nie je dôsledne možné

spraví ho predmetom kalkulácie a manipulácie, pretože sa ani v zautomatizovaných podmienkach nechová vždy ako automat. Že tradičná sféra subjektívneho činiteľa je do všetkých dôsledkov objektívne determinovaná a predsa veľmi podstatne vplýva na objektívny stav vecí a to tým, že je jeho súčasťou ako podnet pre motiváciu ľudských činov. Že tradičná objektívna sféra, napríklad spôsob výroby a jeho úroveň, je v dôsledku toho determinovaná vo svojom rozvoji nielen zdedeným množstvom a kvalitou materiálnych prostriedkov a ľudských schopností, ale že je do značnej miery — najmä vo vyspelej priemyselnej spoločnosti — závislá od organizačných a teoretických schopností ľudí, ich postojov, motivácií ich činnosti vo výrobe a od medziľudských vzťahov vo všetkých sférach a rozmeroch existencie spoločnosti.

V dôsledku týchto analýz sa prekonáva povrchné delenie spoločnosti na materiálnu a duchovnú sféru v dualistickej podobe a vyvíja sa subjektovo-objektové, dialektické chápanie spoločenského vývinu ako výsledku ľudskej aktívnej činnosti v konkrétnych prírodných a spoločenských podmienkach a konkrétnej historickej etape. To umožňuje nielen návrat ku kritickému zmyslu pôvodných marxistických textov, ale vytvára aj predpoklady pre ďalší rozvoj teórie.

Dejiny „sa nerobia“ samy, dejiny robia ľudia. Nemôžu si síce vybrať, do akého spoločenského prostredia sa narodí, ani v akej epoche. Sú podmienení stavom spoločnosti a výchovou, ich individuálne a skupinové záujmy sa stretávajú, umocňujú alebo anulujú, výsledky ich snažení závisia od podmienok a prostriedkov, ktoré majú k dispozícii pre uskutočnenie svojich cieľov, ale neredukujú sa na ne, pretože ľudia sú schopní vytvárať si nové prostriedky sami. Ciele, ideály, ideológie sa stávajú ako motivácie ľudských činov jedným z prvkov, ktorý determinuje spoločenský vývoj, — idea, ktorá ovládla masy, stáva sa materiálnou silou. Spoločnosť si sama a zámerne musí vytvárať prostriedky na ovládnutie podmienok svojej existencie, — všestranný pokrok nie je automatický. Podmienky existencie spoločnosti a z nich vyplývajúce vývojové tendencie nestačí iba poznať, — sloboda sa neredukuje na poznanú nevyhnutnosť.

Namiesto úzko gnozeologického vzťahu človeka a sveta ako vzťahu subjektu a objektu nastupuje vo filozofii chápanie ontologické, ktoré chápe spoločnosť ako subjekt-objektovú skutočnosť a človeka ako subjektovo-objektovú bytosť, ktorá má svoju vnútornú štruktúru: biofyziologickú, sociálnu, psychickú atď. Takto pochopený človek nie je v spoločenskej štruktúre automaticky zameniteľný, pretože už svojou púhou existenciou a konkrétnosťou svojich určení, ako i svojím predmetnoaktívnym vzťahom k prírode a spoločnosti ovplyvňuje jemné štruktúrne súvislosti. Čím má jednotlivec väčší vplyv a moc, tým závažnejšie sú pre povahu spoločenskej skutočnosti jeho motivácie, postoje a osobnostné parametre.

Tradície, názory, životný štýl, kultúra nie sú automatickým dôsledkom ekonomického rozvoja a mechanickým odrazom jeho stavu. Vyrastajú spolu s ekonomickými vzťahmi, z potrieb človeka a jeho aktívnej činnosti. Človek neexistuje „v“ spoločenských pomeroch, ale žije ich a spoluvytvára. Spoločenské pomery sa však nemenia bezprostredne pod vplyvom názorov, nálad a postojov, — k ich zmene je potrebný predmetný čin. Motivácia činov nevzniká automaticky z postavenia človeka v spoločnosti, ale vyvíja sa pretavením, metamorfózou tohto objektívneho postavenia do subjektívneho postoja, pričom medzi postavením a postojom môže byť značný rozdiel.

Tak sa stáva človek súčasťou svojej vlastnej determinácie; jeho potreby, vyjadrené v záujmoch, a záujmy realizované v činoch sú mechanizmom jeho sebauskutočnenia; aktívna činnosť človeka je podmienená cieľom a cieľ sa tak stáva súčasťou podmienok vlastnej realizácie. Ľudská aktivita a subjektivita nie je tak abstraktným protikladom, ale rozpornou súčasťou objektívnych spoločenských procesov.